

VÝVOJ ROLNÍCKEHO PRIEMYSLU A JEHO PRETVÁRANIE NA KAPITALISTICKÝ PRIEMYSLE V UHORSKU V ROKOCH 1842—1848*

Kapitalistický vývoj priemyslu je jednou z dôležitých výskumných oblastí dejín hospodárstva. Na tomto poli sa stretávame ešte s celým radom neprebádaných otázok a je úlohou marxistických historikov ich spracovať. Jedna z nich je napr. štúdium kapitalistického vývoja roľníckeho alebo domáceho priemyslu. Na význam výskumu domáceho priemyslu nepoukazuje len veľmi dôležitá Leninova práca *Vývoj kapitalizmu v Rusku*, ale aj výsledky ekonomického výskumu (aj keď v tomto smere veľmi nedostatočné) na poli vývoja priemyslu západoeurópskych krajín. Jeho význam podčiarkuje aj skutočnosť, že roľnícky priemysel predstavuje hlavnú líniu vývoja textilného priemyslu ako najdôležitejšieho priemyselného odvetvia začiatkovej fázy vývoja kapitalistického priemyslu. Textilný priemysel bol hlavnou oblasťou akumulácie priemyselného kapitálu a tým aj jednou z dôležitých pák ďalšieho kapitalistického veľkopriemyselného vývoja. Táto tendencia priemyselného vývoja vôbec platí aj pre Uhorsko štyridsiatych rokov 19. stor., keď krajina stála na prahu kapitalistického spôsobu výroby. Uhorsko v tomto čase malo značný roľnícky priemysel. Jednou z najvyspelejších oblastí roľníckeho priemyslu bolo Slovensko, ktoré v tom čase patrilo k Uhorsku.

Výskum roľníckeho priemyslu v Uhorsku má teda význam aj z hľadiska vývoja priemyslu na Slovensku. V štyridsiatych rokoch 19. stor. vznikali na Slovensku textilné manufaktúry. Vyvíjali sa tak, že obchodný kapitál, ktorý preniká do roľníckeho priemyslu, menil sa na priemyselný kapitál. Podobný vývoj možno sledovať aj v iných oblastiach roľníckeho priemyslu (napr. pri výrobe šindľa, hlineného riadu a pod.). Výskumom roľníckeho priemyslu sa nám objasní aj príčina, prečo sa cesta vývoja priemyslu na Slovensku odlišuje od iných z hľadiska roľníckeho priemyslu vyspelých

* Príspevok maďarského historika Gy. Tolnaiho uverejňuje redakcia vzhľadom na dôležitosť riešenej problematiky, ktorá nebola u nás doteraz spracovaná. Uverejnením príspevku chceme dať podnet k diskusii a riešeniu nastolených otázok slovenskými historikmi. Upozorňujeme, že terminológia jednotlivých druhov výroby nie je v príspevku dostatočne prepracovaná a bude treba venovať jej v prácach našich historikov bližšiu pozornosť.

horských oblastí (napr. Sliezske, Thürinske, Westfálske), ktoré sú čo do zemepisnej polohy a po stránke hospodárskej veľmi podobné Slovensku. V týchto oblastiach sa textilný a iný priemysel prudko rozvíjal. Slovensko ako súčasť Uhorska bolo koloniálne územie Habsburskej monarchie a roľnícky priemysel musel tu zakrpatieť po porážke buržoáznej revolúcie a boja za slobodu v Uhorsku v rokoch 1848—1849. Na úpadok a zánik slovenského roľníckeho priemyslu značne vplývalo stále ťažšie zbedačovanie slovenských roľníkov a potom — na prelome storočia — masové vystaňovanie do Ameriky. Štúdiá nám ukážu, nakoľko sa vývoj priemyslu ostatných — najmä uhorských národnostných oblastí (Sedemhradsko, Zakarpatská Ukrajina) podobal vývoju priemyslu na Slovensku.

V tejto štúdii sa usilujeme načrtnúť na základe súčasných štatistických a opisných údajov obraz o roľníckom priemysle v čase tesne pred buržoáznu revolúciu v Uhorsku v rokoch 1848—1849, ďalej sledovať jeho vývoj, a to od rozkladu dedinskej domácej výroby cez roľnícku priemyselnú malovýrobu do preniknutia obchodného kapitálu do roľníckeho priemyslu a v tomto vývoji ukázať na vznik manufaktúr. Časť maďarských historikov — ktorí v podstate odvodzujú vznik uhorského kapitalistického priemyslu jedine z cechového remesla — jednak popiera existenciu roľníckeho priemyslu v Uhorsku, jednak jeho význam, ako ho ďalej načrtávame.¹ V otvorenej diskusii k tejto otázke na stránkach tlače sa v krátkej budúcnosti iste dospeje k správne mu stanovisku. (Veríme, že k tomuto problému zaujmú stanovisko aj československí historici a prispievajú tak k jeho riešeniu.) Na mnohé otázky, nadhodené v tejto súvislosti, odpovedá sama štúdiá. Štúdiá zároveň dokazujú aj to, že roľnícky priemysel v Uhorsku — zakiaľ mu v tom nezabránil zvýšený koloniálny útlak — sa vyvíjal, aj keď pomalšie, obdobne ako v iných (v západných a východných) krajinách Európy.

Táto — skrátená — štúdiá sa zaoberá vývojom uhorského roľníckeho priemyslu len v jeho prvej vzostupnej fáze, ktorá sa končí rokmi 1848—1849, a neobsahuje materiál k druhej fáze, ktorá od roku 1850 zhruba do roku 1867 — teda v období zvýšeného koloniálneho útlaku krajiny — znamená úpadok a (v najdôležitejších odvetviach) zánik roľníckeho priemyslu. Popri hospodárskom a politickom vplyve tohto rozvoja a úpadku je pozoruhodný aj onen jeho spoločenský dôsledok na poddané roľníctvo, ktorý podporoval jeho rozklad a vytváral kapitalistické triedne vzťahy.

I. ÚLOHA A ROZKLAD DOMÁCKEJ VÝROBY, VZNIK ROĽNÍCKEJ PRIEMYSELNEJ TOVAROVEJ MALOVÝROBY

S otázkou dedinskej domáckej výroby sa často stretávame v prácach klasikov marxizmu-leninizmu, a to najmä pri rozbore predkapitalistických

¹ Potvrdila to diskusia o tejto otázke, ktorá sa konala 28. 2. 1956 v Historickom ústave Maďarskej akadémie vied.

výrobných spôsobov. Domácka výroba bola nevyhnutným doplnkovým zamestnaním patriarchálnej roľníckej poľnohospodárskej výroby. V rámci feudálnych výrobných pomerov bola takrečeno jediným priemyslom spotrebných článkov vyrábaných v poľnohospodárstve a ako taká bola podmienkou, aby človek mohol užívať poľnohospodárske produkty a plodiny. Preto naturálne hospodárstvo „predpokladá spojenie vidieckeho domáceho priemyslu s poľnohospodárstvom“.² Z tohto zlúčenia práce vzniká na jednej strane dorábanie poľnohospodárskych surovín, napr. vlny, lanu a konopí, a na druhej strane priemyselný hotový výrobok, napr. súkno a plátno; na jednej strane drevo ako surovina, na druhej strane rôzne rezbárske predmety a kusy nábytku; na jednej strane ovocie, na druhej pálenka atď. atď. „Domácke odvetvia výroby — hovorí Lenin — tvoria nutne príslušenstvo naturálneho hospodárstva, ktorého zvyšky sa skoro vždy zachovávajú tam, kde existuje drobné roľníctvo.“³

Domácka výroba tým, že bola jedinou priemyselnou činnosťou, z hľadiska hospodárskeho vo veľkej miere robí nezávislým naturálne roľnícke hospodárstvo od svojho okolia; „pretože roľnícka rodina pri nej dosahuje takmer úplnú sebestačnosť, a to tým, že je nezávislá od trhu a od výrobného a historického pohybu...“.⁴

V súvislosti s charakterom domáckej výroby musíme poznamenať toto: Po prvé: *rozsah domáceho priemyslu a trhu sú vzájomne nepriamo úmerné hospodárske zjavy*, to znamená, že v akej miere prevláda v hospodárstve jeden, v takej miere je zatlačaný do úzadia druhý. Po druhé: „domácka výroba výrobkov... pre vlastnú potrebu“⁵ *nevytvára výmennú hodnotu*, ale je výrobou zameranou „najmä na bezprostredné tvorenie úžitkovej hodnoty“.⁶ Po tretie: domácka výroba ako hospodárska činnosť spojená s poľnohospodárstvom „nemá tu ešte formu povolania“,⁷ pretože je len časťou hospodárskej činnosti. Roľník alebo roľnícka žena sa sčasti venuje domáckej výrobe, sčasti poľnohospodárskej práci. To, čo sme tu zistili o charaktere domáckej výroby, bude dôležité ďalej, keď sa budeme zaoberať otázkou rozkladu uhorskej dedinskej domáckej výroby, lebo — ako vidíme — pri analýze údajov sa pre nedostatok priamych údajov budeme často opierať o tieto zistenia ako o nepriame dôkazy existencie domáckej výroby.

Skúmanie domáckej výroby nie je samoučelné v našej práci; ale naopak, je východiskom pre analýzu kapitalistického vývoja roľníckeho priemyslu. Rozklad a premena domáckej výroby je všeobecne jedna z ciest vývoja priemyslu, najmä vývoja ľahkého priemyslu. Lenin, aby mohol sledovať vývin priemyslu a dospieť ku konečnému výsledku ruského kapitalistic-

² Marx K., *Kapitál III*, Praha 1956, 343.

³ Lenin V. I., *Spisy 3, Vývoj kapitalizmu v Rusku*, Praha 1952, 324.

⁴ Marx K., c. d., 343—344.

⁵ Lenin V. I., c. d., 324.

⁶ Marx K., *A tőkés termelés előtti tulajdonformák* (Predkapitalistické formy vlastníctva), Budapešť 1953, 45.

⁷ Lenin V. I., c. d., 324.

kého priemyselného vývoja, t. j. továrenského priemyslu, vychádza z domáceho priemyslu a remesla, t. j. „z najjednoduchších a najprimitívnejších foriem priemyslu“.

Domácka výroba v Uhorsku mala tú istú funkciu ako vôbec všade: spracúvanie produktov naturálneho roľníckeho hospodárstva *pre vlastnú potrebu*. Hlavnou oblasťou alebo, ako hovorí Marx, „koreňom domáceho priemyslu“ aj v Uhorsku bolo *pradenie a tkanie*. Pradenie a tkanie v období pred rozkladom roľníctva, teda pred kapitalistickým vývojom dediny, tak z hľadiska hodnoty výroby (zaistuje odev pre roľníctvo, ktoré tvorilo veľkú väčšinu obyvateľstva), ako aj podľa počtu ľudí, ktorí sa touto výrobou zaoberali, *stálo na prvom mieste v domáckej výrobe*. Odev (kroj) uhorského roľníctva sa podľa jednotlivých oblastí značne menil, avšak na základe použitého textilného materiálu sa delil na dve skupiny; na oblasť plátna a oblasť vlneného súkna. Na Dolnej zemi a v Zadunajsku prevládalo plátno: hlavné odevné súčiastky obyvateľstva tu boli z plátna (plátenné košele a široké, nabraté gate, doplnené pre chladné obdobia bundou alebo širicou); plátno malo ešte veľký význam na severozápadnom Slovensku a v južnom Uhorsku, obývanom južnými Slovanmi, hoci tu už malo väčšiu úlohu aj súkno. V Sedmohradsku, v Zakarpatskej Ukrajine — severovýchodnom hornom Uhorsku — stáli v popredí vlnené tkanivá, súkno, halena. Spojitosť poľnohospodárstva a domáckej výroby sa ukazovala v tom, že v plátenníckych oblastiach dorábanie ľanu a konopí bolo všeobecne organickou časťou roľníckeho hospodárstva, v súkenníckych oblastiach mal zasa dôležitú úlohu v roľníckom hospodárstve chov oviec.

Okrem pradenia a tkania patrili k domáckej výrobe ešte početné, avšak menej významné výrobné odvetvia; *v oblasti textilu* výroba kobercov, biele a farebné výšivky, krajkovanie, výroba povrazov, vyšívanie, šitie širíc a pod. Osobitne veľkú skupinu činnosti domáckej výroby *tvoria drevené výrobky*: nábytok, truhle, vyrezávané brány (Sedmohradsko), šindel a pod. Významná je aj *výroba hlineného riadu*, misiek, krčahov, fajok a pod. Tak isto patrí k okruhu domáckej výroby do istej miery *spracúvanie* mnohých *potravin* — hoci pre značné investície, ktoré si táto výroba vyžaduje, tieto odvetvia sa najrýchlejšie vyčlenili z okruhu domáckej výroby a stali sa doménou bohatých sedliakov — ako výroba syru, tvarohu, masla, varenie pálenky, tlačenie oleja, mletie (šrotovanie) a pod. Tieto odvetvia domáckej výroby mali pomerne malú úlohu, a to natoľko, nakoľko úloha ich výrobkov v roľníckej domácnosti bola malá.

Súčasná literatúra, ktorá by sa zaoberala dedinskou domáckou výrobou a vznikajúcim roľníckym priemyslom, je v Uhorsku veľmi chudobná. Jedinou vážnejšou prácou, ktorá obsahuje podrobnejší materiál a možno sa o ňu oprieť, vydal roku 1847 Fényes Elek pod názvom *Magyarország leírása* (ide o prepracované a doplnené vydanie práce, ktorá vyšla roku 1842). V tejto práci charakterizoval situáciu dedinského priemyslu podľa jednotlivých obcí. Táto kniha nás oboznamuje so situáciou kapitalistického vývoja priemyslu tesne pred revolúciou roku 1848, t. j. v čase, keď sa

maďarská vládnúca trieda, liberálna šľachta ešte zaujímala o vývoj priemyslu a všeobecne o možnosti hospodárskeho pozdvihnutia krajiny. Fényes, národohospodár tejto doby, nepoznal síce, že v týchto opisoch dedinského priemyslu ide o rôzne stupne rozkladu domáckej výroby a o vývoj kapitalistického priemyslu, avšak inštinktívne sa dotkol podstaty, sľubnosti vývoja priemyslu, ako ju ukazoval daný stav. (Že sa táto sľubnosť nespĺnila alebo sa splnila len čiastočne, to nezavinil nedostatočný rozvoj domáckej výroby, ale koloniálne postavenie Uhorska, ktoré vyplynulo z porážky rokov 1848—1849.) Taktô Fényesova kniha je jedinou pramennou prácou, ktorú — podľa vyhodnotenia materiálu, patričného členenia a zhrnutia — máme k dispozícii o rozklade domáckej výroby a o vzniku roľníckeho priemyslu v Uhorsku. Popri Fényesovi spomenieme ešte menej významné štatistické opisné práce z tejto doby od J. Erdélyho, L. Kőváryho, I. Palugyaiho a pod., o ktoré sa ďalej aj opierame.

Z hľadiska vývoja priemyslu sa za *oblasti prevažne domáckej výroby môžu považovať tie, v ktorých sa vyrába vyslovene „len pre domácu spotrebu“ alebo kde chýbajú charakteristické črty tovarovej výroby: trh, priemyselná činnosť, peňažné dôchodky oddelené od poľnohospodárskej práce.* Medzi tieto oblasti môžeme zaradiť v polovici 19. stor. napr. prevažnú časť *Ugočskej župy*, pretože obyvateľstvo „sa zamestnáva poľnohospodárstvom a chovom dobytka“, ďalej „remesla má v súčasnosti župa málo“.⁸ Tak isto sa môže rátať za oblasť s prevahou domáckej výroby aj *Turčianska župa*, kde „pestujú veľa ľanu a konopí, avšak tkaním plátna sa zaoberajú výlučne ženy a aj to len pre domácu potrebu“. Ďalej: „majstrov vzhľadom k potrebe je málo“.⁹ V *Požegskej župe* sa roľníctvo iným zamestnaním ako poľnohospodárstvom nezaobera, počet remeselníkov je nepatrný, „obchod je slabý“.¹⁰ V *Šomodskej župe* pestujú „ľan v okolí Csökölyu, konope všade pre domácu potrebu“.¹¹ Podobná je situácia vo väčšej časti *Juhobiharskej župy*. „Jej obchod je chabý, lebo má málo spotrebiteľov na svoje produkty, dopravovať ich na vozoch inde je nákladné...“¹² V *Sabolčskej* „sa remeslo teraz začína trochu rozmáhať. Obchod v župe nie je príliš živý“.¹³ Podobný obraz nám poskytujú župy Hontianska, Turnianska, Satmárska, Ostrihomská a pod., kde v prevažnej väčšine dedín domácka výroba slúži prevažne pre samozásobovanie obyvateľstva priemyselnými výrobkami.

Existenciu domáckej výroby nepotvrdzujú len odevné súčiastky roľníctva a výrobky pre vybavenie jeho domácnosti — teda produkty domácej výroby, ktoré nájdeme takmer v každom dedinskom dome — ale aj to, že *takmer v každom roľníckom dome môžeme nájsť výrobné pro-*

⁸ Fényes E., *Magyarország leírása*, časť II., Pešť 1847, 414.

⁹ Tamže, 171.

¹⁰ Tamže, 457.

¹¹ Tamže, 63.

¹² Tamže, 386.

¹³ Tamže, 409.

striedky domácej výroby, predovšetkým nástroje na výrobu textílií (ktoré by neodborník mohol považovať za priemyselný kúpený tovar). Dokazujú to napr. inventáre, pozostalosti roľníkov, ktoré zostavili obecné predstavenstvá. Napr. v pozostalosti Martina Petroviča z Kisujfalu (Peštianska župa) nachádzame 3 vretená na výrobu cverien, 3 trlice (na lámanie konopí a ľanu), 3 dieže na bielenie plátna a jedného strúhacieho koňa.¹⁴ V dedičnom inventári A. Rókuszovej z Püspökhátvanu figuruje dieža na bielenie plátna, krosná a jeden mangel;¹⁵ v pozostalosti J. Drábbu (Szöd) trlica,¹⁶ v pozostalosti M. Polyáka (Kisujfalu) trlica, dieža na bielenie plátna a strúhací kôň.¹⁷ V pozostalosti Jána Králicza (Szöd) nachádzame dva navíjaky, trlicu a strúhacieho koňa.¹⁸ Takýchto a podobných údajov z obdobia okolo revolúcie sa nám zachovalo nekonečné množstvo.¹⁹ Tých niekoľko pozostalostných inventárov, v ktorých sa nestretávame s nástrojmi domácej výroby, možno považovať za výnimky. Toto nám všetko jasne potvrdzuje, že domácka výroba alebo jej zvyšky aj v Uhorsku — aby sme použili Leninove slová — stretávame všade, kde žilo drobné roľníctvo.

Teraz treba zodpovedať otázku, čo zapríčiňuje rozklad domácej výroby, čo núti roľníka, aby sa zriekol predností domácej výroby, že opúšťa pôdu patriarchálneho hospodárenia, v ktorom sa spájajú poľnohospodárstvo s domáckou priemyselnou výrobou? Koreň problému neváži v charaktere domácej výroby, ale hlbšie, t. j. tam, kde sa domácka výroba spája s poľnohospodárstvom, čiže v naturálnom roľníckom hospodárstve. Kým existuje naturálne hospodárenie, nezaniká ani domácka výroba; *domácka výroba sa však nemôže udržať, ak zanikne naturálne hospodárstvo*. Je známe, že príčinou zániku naturálneho roľníckeho hospodárenia je tovarová výroba; v poslednej etape feudalizmu, keď sa hlavnou formou vykorisťovania roľníka stáva peňažná renta, sesionalita, roľník s usadlosťou je nútený stále väčšiu časť svojich plodín a produktov dorábať ako tovar a predávať. Tento známy fakt musíme rozšíriť okrem poľnohospodárskych plodín a produktov (na ktoré sa to všeobecne redukuje) aj na produkty domácej výroby. To nevyhnutne vyplýva zo *spojitosti* poľnohospodárstva a domácej výroby v naturálnom roľníckom hospodárstve. Rozklad a premena sa rovnako vzťahuje na oboje. Prechod z naturálneho hospodárenia na peňažné hospodárstvo pre roľníka s usadlosťou znamená,

¹⁴ Pestmegyei levéltár, szolgabírói iratok. Váci járási polgári perek, 1850, č. protokolu 235. (Archív peštianskej župy, slúžnovské spisy. Občianske súdy okresu Vacova. — Ďalej PM Lt. SzI.)

¹⁵ PM Lt SzI 1951, č. prot. 64.

¹⁶ Tamže, č. prot. 115.

¹⁷ Tamže, č. prot. 160.

¹⁸ Tamže, č. prot. 169.

¹⁹ Aj v týchto prípadoch je možné, že výrobné nástroje pre domácku výrobu neboli pojaté do inventáru, ktorého konečná suma mohla dosahovať často viac tisíc zlatých, pretože mali hodnotu len pár grajciarov, prípadne pár zlatých.

že tak svoju pšenicu, ako svoje plátno odpredáva na trhu; otázka je len to, z čoho nesie na trh viac, z ktorých svojich plodín a výrobkov vie pravidelne získať peniaze. Dolnozemský roľník, ktorý má viac a lepšej pôdy, predáva skôr svoje poľnohospodárske produkty, kým roľník hornatých oblastí, ktorý má menej a horšej pôdy, predáva skôr produkty domácej výroby (dostáva charakter priemyslu). Časté opakovanie sa stane zvykom a ten sa zase mení na hospodársku prax. „... už sama malovýroba tovarov v roľníckych priemyselných odvetviach začína odlučovať priemysel od poľnohospodárstva, aj keď sa priemyselný výrobca na tomto stupni vývoja vo väčšine prípadov neoddeľuje od poľnohospodára.“²⁰ Ďalej uvidíme, ako tento proces prebiehal v Uhorsku, ako sa najmä horské oblasti — v prvom rade Slováckmi obývané horné Uhorsko, v druhom rade Sedmohradsko, obývané najmä rumunskými roľníkmi — zmenili na oblasti s tovarovou roľníckou priemyselnou výrobou (najmä pradenie a tkanie).²¹ Počas tejto premeny sa v dôsledku tovarovej výroby rozsah domácej výroby stále zužuje, avšak kým sa rozklad roľníctva nedovŕší čiže kým kapitalizmus všeobecne neovládne dedinu, jeho úloha neprestáva. Zvyšky domácej výroby sa teda veľmi dlho udržujú a ich zanikanie sa citelne dotýkalo roľníctva.

Rozklad domácej výroby nadobudol značné rozmery na konci 18. stor. a najmä v prvej polovici 19. stor. Buržoázni národohospodári, štatistikovia, národopiscí a pod. súhlasne označujú tento časový úsek — v tých málo prípadoch, keď vôbec hovoria o tejto otázke — za obdobie „oživenia priemyslu“ a „rozmachu ľudového umeleckého remesla“ atď., ale bez toho, že by objavili alebo aspoň hľadali príčinu tohto vývoja. Pavol Magda, uhorský štatistik prvých rokov 19. stor., postrehol rozklad domácej výroby v okolí väčších miest, súčasne si však sťažuje, že vývoj je veľmi nepatrný a že v zaostalých oblastiach sotva badať nejaké stopy rozvoja. „V menších poľnohospodárskych mestách — píše²² — majstri podľa starého zvyku slúžia primitívnemu cifrovaniu sa. Kým v Pešti, Budíne a v Bratislave sa prevádza viac ako sto remesiel, ba už aj v Debrečíne sa viac a viac ozdobných remesiel dobrovoľne lúči s vonkajšou kultúrou, v stredných mestách sa nájde sotva viac ako tridsať remesiel; v menších mestách sa už uspokojia s krajčírom, obuvníkom, stolárom, kováčom a mlynárom; nakoniec na dedinách není ani toľko majstrov, koľko by bolo treba ..., lebo príroda sa tu uspokojí s málom a toto málo si urobia

²⁰ Lenin V. I., c. d., 324.

²¹ Ten istý hospodársky zjav možno sledovať napr. v 18. stor. aj v Nemecku. „Dedínský priemysel sa sústreďuje v prvom rade v horských oblastiach, v horských krajoch Württemberska, Thürinska a Westfalska.“ (Birjukovič, Poršnev, Skazkin, *Dejiny novoveku*. — Ide o maďarské vydanie, Budapešť 1953, 210.) — Porovnaj si s týmto vývoj roľníckeho priemyslu horného Rakúska a Čiech v 18.—19. storočí.

²² Magda P., *Magyar országnak... legujabb statistikai... leirása*, Pešť 1819, 85.

sami roľníci a ich ženy.“ Znakom rozkladu domácej výroby je vznik tovarového ľudového umenia, ktorý tiež spadá do tohto obdobia. Také známe ľudové výšivky, ako boli maťovské, o ktorých sa mnohí domnievali, že sú viacstoročné, objavujú sa na trhu v tomto čase. Fényes napr. pri opise Mezökövezsdu²³ v štyridsiatych rokoch 19. stor. nehovorí nič o tom, že by tam bol nejaký priemysel alebo „ľudový priemysel“ — čo znamená, že v obci v tom čase bola len domácka výroba — avšak zanedlho potom sa už dostávajú na trh krásne ľudové výšivky dediny. Aj Ortutay roku 1940 píše, že mezökövezsdské výšivky majú sotva storočnú minulosť.²⁴ Podľa Györffyho „dnešná forma vyšívania širíc a kožušnických výrobkov sa nedá stopovať ďalej ako na začiatok 19. stor.“²⁵ Čipkárstvo ako priemyselné výrobné odvetvie sa tiež zrodilo koncom 18. stor. a začiatkom 19. stor. v severných župách (Tekov, Gemer, Spiš a pod.).

Rozklad, ktorý sa zároveň začína v tomto širokom okruhu domácej výroby, všeobecne, nevyhnutne sa objavuje v hospodárskom živote každej krajiny, a to vtedy, keď sa všeobecne začína proces tovarovej výroby. Lenin širší rozvoj tohto procesu datuje v Rusku do obdobia po reforme,²⁶ čo je aj prirodzené, veď cárska reforma z roku 1861 zrušila v Rusku feudálne služobnosti, resp. časť týchto služobností, a oslobodením poddaných roľníkov umožnila pomerne rýchly vývoj kapitalizmu. Aj v Uhorsku sa proces rozkladu domácej výroby odohral prevažne *po buržoáznej revolúcii*. Kapitalistický vývoj na poli roľníckeho priemyslu sa začal už *v lone feudalizmu*. Rok buržoáznej revolúcie, t. j. rok 1848, spadá až do takého obdobia, v ktorom rozklad domácej výroby bol už v pomerne pokročilom štádiu.

Všimnime si tie hospodárske okolnosti, ktoré umožnili, aby sa roľnícki priemyselní výrobcovia pred buržoáznu revolúciu, teda ešte v lone feudalizmu mohli vyvíjať po línii tovarovej a najmä kapitalistickej výroby. Feudalizmus — a v danom prípade — uhorský, koloniálny feudalizmus staval do cesty rozvoja roľníckeho priemyslu početné a veľké prekážky. K týmto patria predovšetkým všeobecné prekážky, ktoré *vyplývali pre roľníka — ako priemyselného výrobcu z poddanského stavu*. Urbárske služobnosti prirodzene zaťažovali aj roľníka — priemyselného výrobcu. Naturálne a robotové ťarchy, ktoré spočívali na poddanskej usadlosti, ďalej dane, vojenské služby, vydržiavanie vojska, verejné práce, furmanky a pod. zaťažovali, hospodársky znemožňovali a vo vývoji hatili roľníka nielen ako poľnohospodára, ale rovnako aj ako priemyselného výrobcu.

Medzi tieto prekážky patria ďalej poddanské ťarchy, ktoré zaťažovali *vyslovene priemyselno-obchodnú činnosť poddaného roľníka*. Jednou z najdôležitejších povinností bolo pradenie. Dávnu ťarchu poddaných, ktorí sa

²³ Fényes E., c. d., 249.

²⁴ Ortutay Gy., *Kis magyar néprajz*, Budapešť 1940, 94.

²⁵ Tamže, 100.

²⁶ Lenin V. I., c. d., 332.

zaoberali domáckym pradením a tkaním, reguloval 7. čl. zákona z roku 1836 takto: „Doterajšia zvyklosť vo veci ľanu a konopí, podľa ktorej sa požadoval buď deviatok v naturáliách, alebo od každého celousadlíka upriať z panských konopí alebo ľanu šesť funtov... aj naďalej sa potvrdzuje s tým jasným dodatkom, že na tých miestach, kde bolo vo zvyku plniť služobnosť pradením, necháva sa na slobodné rozhodnutie poddaných, či chcú aj naďalej plniť služobnosť pradením alebo miesto nej radšej odvádzať z urbárskych konopníc stále deviatok v naturáliách.“²⁷ To znamená, že panstvo miesto pradenia príjme konope alebo ľan, lebo pomerným rozšírovaním obratu tovaru ich môže speňažiť a za ich cenu si môže kúpiť lacnejšie — rakúske veľkopriemyselné — hotové výrobky. 7. čl. zákona z roku 1848 túto povinnosť rozširuje mimo pozemkov pre to vyhradených na všetky ostatné pozemky, na ktorých bola táto povinnosť dávnejšie zvykom, teda na pozemky, ktoré sa len neskoršie stali konopnicami alebo ľanoviskami, a zemepán poberal z nich aj dovtedy rentu. Rozšírenie platnosti tohto zákona aj samo osebe ukazuje zvýšený záujem zemepanskej triedy o robotové pradenie, resp. o ľan a konope ako tovar.

Iný, 6. článok zákona z roku 1836 sa zaoberá obchodnou činnosťou poddaného;²⁸ podľa tohto zemepán bol povinný povoliť, aby poddaný mohol obchodovať s tovarmi vlastnej výroby alebo iných výrobcov za poplatok 10—20 zlatých ročne. Vandrovný obchod nebol viazaný platbou (tento, ako uvidíme, nadobudol veľký význam, najmä v hornom Uhorsku a v Sedmohradsku). Želiari, ktorí nemajú urbársku usadlosť, ak „sa živia výlučne len prevádzaním svojho remesla“, alebo ak ide o želiarov-obchodníkov, zaoberajúcich sa predajom remeselníckych výrobkov, a jarmočných predavačov, môžu sa títo „zo svojich panských robotových povinností“ vykúpiť hotovými peniazmi.²⁹ V tomto prípade sa výška výkupného určí „slobodnou dohodou“. To znamená, že poddaní roľníci — priemyselní výrobcovia museli vo zvýšenej miere znášať ťarchy feudálneho vykorisťovania, zvýšené peňažné, naturálne a robotové povinnosti, ktoré niekedy značne prevyšovali povinnosti poddaného poľnohospodára.

Medzi prekážky vývoja priemyslu za feudalizmu patrili, *po tretie*, aj tie ťarchy, ktoré musel znášať *každý remeselník*, teda rovnako remeselník slobodných miest ako remeselník z radov drobných zemanov. V tejto súvislosti nejde o cechovú viazanosť, o tejto budeme hovoriť neskôr, ale o také hamujúce momenty, ako bola napr. regulácia cien župami, ťažkosti s dopravou a predajom (jarmočníctvo) atď. O štvrtej skupine prekážok rozvoja roľníckeho priemyslu, ktoré vyplynuli z koloniálneho postavenia Uhorska, zmienime sa neskôr.

Hlavným charakteristickým znakom rozkladu domáckej výroby bolo, že sa vytváral roľnícky priemysel. Napr. v Turnianskej župe v štyridsiatych

²⁷ *Magyar Törvénytár*, Franklin Társulat kiadása, Budapest 1896, 37—2 §.

²⁸ Tamže, 35.

²⁹ Tamže, 40.

rokoch obyvateľstvo „žije z poľnohospodárstva a z chovu dobytká“, remeselníkov je málo, naproti tomu „najdôležitejším zdrojom prínosov župy“ je výroba dreveného náradia. Výroba drevených nástrojov v tejto, z hospodárskeho hľadiska zaostalej župe je už tovarová výroba. Roľníctvo celého radu obcí v lesnatých oblastiach sa popri poľnohospodárstve zaoberá drevorezbou a včelárstvom ako *vedľajším zamestnaním*. Aj v *Beregskej župe* je výroba drevených nástrojov najdôležitejším *vedľajším zamestnaním*. Rusínski roľníci (napr. v obciach Žduňova, Zbuňa, Šerbarovce, Rustova a pod.), ďalej tu žijúci maďarskí roľníci nevozia na trh len jedľové brvná, dosky, laty — obyčajne ich splavujú po Tise — ale drevo aj spracúvajú na dýhy, sudy a šechtáre. Luhovinu vyrábajú v desiatich obciach, ročne 2500 q.³⁰ Priemyselná činnosť roľníkov zasahuje pomerne široké pole. V *Biharskej župe* je významným *vedľajším zamestnaním* výroba hlineného riadu. Zaoberajú sa ňou roľníci Csatáru, Telegdu, Nagyrévu, Beélu, Tenku a iných obcí. Okrem toho roľníci v Hagymási vyrábajú drevené nástroje, v Sályi drevené uhlie, v Székesfalu stavebné drevo a dýhy.³¹ V *Satmárskej* „ženy v Komorzanoch pestujú veľa ľanu a tkajú plátno“,³² z čoho vyplýva — vzhľadom na to, že Fényes neoznačuje túto priemyselnú činnosť ako výrobu pre vlastnú potrebu, že tu išlo o tovarovú výrobu. V župe je veľa ovocných sádov a veľká úroda sliviek: v roľníckom hospodárstve sa teda sušenie sliviek a pálenie slivovice stalo významným *vedľajším zamestnaním*. V *Záhrebskej župe* vyrábajú roľníci veľa masla a syra, a to „aj na predaj“,³³ Vo *Várašdskej* sa muži zaoberajú ako *vedľajším remeslom* varením pálenky a ženy tkaním plátna; tu je aj obchodný ruch väčší.³⁴

Vyššie, a to na základe patričného grupovania opisných údajov, sme ukázali rozklad domáckej výroby a vznik roľníckeho priemyslu na území Uhorska stojaceho na prahu buržoáznej revolúcie. Táto metóda síce ukazuje proces rozkladu, ale nemôže nám podať vyčerpávajúci obraz o pomeroch krajiny v tejto otázke. Preto sme sa usilovali často citovanú Fényesovu opisnú prácu využiť z toho hľadiska, aby sme získali obraz o vývoji priemyslu jednotlivých žúp, opísaných v tejto práci v krajinskom meradle. Takto vyhodnotený materiál sme zoskupili podľa jednotlivých častí krajiny, lebo k Uhorsku v polovici 19. stor. z hľadiska priemyselného rozvoja patrili rôzne vyvinuté oblasti. Okrem toho nám toto umožňuje sledovať aj vyspelosť roľníckeho priemyslu jednotlivých národnostných oblastí krajiny. Takto v Uhorsku v čase revolúcie sa stupeň rozkladu domáckej výroby čiže prvopočiatočná etapa roľníckeho priemyslu s tovarovou výrobou týkala oblastí uvedených v tabuľke 1.

³⁰ Fényes E., c. d., 322.

³¹ Tamže, 386.

³² Tamže, 405.

³³ Tamže, 461.

³⁴ Tamže, 466.

Tabuľka 1

Časti krajiny	Počet žúp v počiatocnej etape rozkladu domáckej výroby	Počet všetkých (Fényésom opísaných) žúp	Percentuálny počet priemyselne zaostalých žúp z celkového počtu
oblasť medzi Dunajom a Tisou	—	3	—
Zadunajsko	2	13	15
za Tisou	5	15	33
oblasť Slovenska	3	15	20
Zakarpatská Ukrajina	3	4	75
Chorvátsko-Slavónia	4	6	67
spolu	17	56	30 %

Tieto údaje nám poskytujú len všeobecnú orientáciu³⁵ a aj v tom zmysle sme ich uviedli; bližšie konzekvencie sa z nich nedajú vyvodiť. V každom prípade možno však vyvodiť z nich to, že rozklad domáckeho priemyslu najviac pokročil vo vnútorných a západných častiach krajiny: na Dolnej zemi (aj tu v prvom rade v oblasti medzi Dunajom a Tisou, ktorá bola blízko hlavného trhu — Budapešti), a v Zadunajsku (blížnosť Viedne). Medzi národnostnými oblasťami bolo z hľadiska priemyslu najvyspelejšie územie Slovenska (predstihuje aj Zadunajsko), ktoré malo priemyselné mestá a dediny s viacstoročnou minulosťou. Ostatné národnostné územia — Zakarpatská Ukrajina, Chorvátsko-Slavónia a Sedmohradsko, ktoré Fényes vo svojej práci nezachytil, boli v období pred rokom 1848 z hľadiska priemyslu a vôbec hospodársky zaostalými oblasťami.

Teďa približne v jednej tretine žúp Uhorska bol vznik roľníckeho priemyslu s tovarovou výrobou len v počiatocnom štádiu, stretávame sa tu len s jeho prvkami. V *dvoch tretinách* žúp však — a týmto sa budeme ďalej zaoberať — vývoj dosiahol už *vyšší stupeň*.

II. DEDINSKÉ REMESLÁ AKO DOPLNOK DOMÁCKEJ VÝROBY; VÝVOJ ROĽNÍCKEHO PRIEMYSLU

Doteraz sme hovorili o domáckej výrobe ako o priemyselnej činnosti uzavretej jednotky naturálneho roľníckeho hospodárstva. V skutočnosti však ani hlboko vo feudalizme neexistovalo úplne uzavreté roľnícke hospodárstvo, lebo isté priemyselné výrobky si poddaný a roľník zadovážoval

³⁵ Územia žúp sa nerovnomerne spriemyselnovali a jediná silne spriemyslená (s kapitalistickým priemyslom) župa zavázila viac v rámci jednej oblasti krajiny ako mnoho nevyvinutých žúp spolu. Preto číselné porovnávanie žúp, ako sme už spomenuli, má len obmedzenú hodnotu.

mimo svojho hospodárstva. Išlo len o také priemyselné produkty, ktorých výroba si vyžadovala odborné znalosti alebo zvláštne náradie, ktorého surovina sa nedala získať na mieste atď. Tieto priemyslové články dodávali roľníkom remeslá, organizované najmä v mestách cechmi. Vyrábali ich vo formách a rámcoch, ktoré určovali cechy. Odbory remesiel, ktoré sa v prvom rade týkali roľníctva, boli typickými malovýrobnými odvetviami, ako čizmárstvo, obšivkárstvo, obuvníctvo, kožušníctvo, koželužníctvo, krajčírstvo, šitie širíc, kolesárstvo, tesárstvo, kováčstvo a pod., ktoré pracovali v prvom rade na objednávku (alebo na mieru). K týmto odborom neskôršie pristúpili ďalšie, ako tkáčstvo, valchárstvo, strihanie súkna, povrazníctvo, hrnčiarstvo, košíkárstvo atď. Na prvý pohľad vidieť, že tu ide o dva typy remesiel; ten typ, ktorý reprezentuje napr. čizmárstvo, figuruje ako osobitné výrobné odvetvie už v tom čase, keď roľnícke hospodárstvo bolo ešte pomerne sebestačné, teda aj pred rozkladom domácej výroby. Avšak ten typ, ktorý reprezentuje napr. tkáčsky odbor, mohol vzniknúť len vtedy a tam, kde a keď domácke pradenie a tkanie začalo upadať. *Remeselnú a domácku výrobu musíme rozlišovať, lebo toto, ako uvedieme, bude mať značný význam ďalej.*

Mieru rozkladu domácej výroby v značnej miere charakterizuje rozsah a kvalita remeselnej výroby v tejto oblasti a zároveň je charakteristickým údajom aj pre mieru rozkladu roľníctva. „Základom triedneho rozvrstvenia je del'ba práce“ (Engels) — a jednotlivé odvetvia remesiel vznikajú na základe stupňovania del'by práce v rámci spoločností. Rozklad roľníctva sa nejaví len v tom, že sa del'í na bohatých a chudobných roľníkov, ale zároveň s týmto v tom, že sa poľnohospodárstvo odčleňuje od priemyslu a že sa dedinské obyvateľstvo popri roľníkoch rozkladá na roľníckych priemyselných výrobcov, miestnych a vandrovných robotníkov atď. „Tento postupný rast spoločenskej del'by práce je aj základný moment v procese vytvárania vnútorného trhu pre kapitalizmus.“³⁶ Podobný vývoj potvrdzuje tento príklad: kým podľa sčítania ľudu z roku 1717 bolo v Békéšskej župe — bez mesta Gyula — len päť remeselníkov,³⁷ podľa sčítania ľudu z roku 1785 bolo v celej župe 395 „mešťanov a majstrov“³⁸ a nakoniec roku 1847 mala už župa 2154 remeselníkov.³⁹ Sčítanie ľudu z roku 1875 (za Jozefa II.) zaznamenáva v celej krajine (počítajúc sem aj Sedmohradsko) 91 094 „mešťanov a majstrov“,⁴⁰ kým roku 1847 Fényes vo svojej práci bez Sedmohradska, kde bolo v tom čase 57 742 remeselníkov,⁴¹ uvádza 218 039 remeselníkov.⁴² Vývoj za šesť desaťročí ukazuje 200 % stúpanie. Tieto čísla ukazujú istý vývoj feudálneho ľudového hospodárstva Uhorska,

³⁶ Lenin V. I., c. d., 26.

³⁷ Somogyi. *A hazai vándoripar és vándorkereskedés*, Budapešť 1905, 13.

³⁸ Thirring G., *Magyarország népeisége II. József korában*, Budapešť 1938, 109.

³⁹ Fényes E., *Magyarország leírása*, c. d., 47—50.

⁴⁰ Thirring G., c. d., 71.

⁴¹ Tafeln zu Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1847 u. 1848, Viedeň 1853, 1. a 4. tabuľka.

⁴² Fényes E., c. d., 47—50.

ukazujú vzrast del'by práce (a v neposlednom rade del'bu práce na dedine) a zároveň s tým aj stále väčší rozklad domáckej výroby.

Uhorské štatistiky remesiel musíme brať s istou rezervou, a to preto, že sú jednak neúplné (najmä vo vzťahu k dedinám), jednak sú pomiešané údajmi, ktoré nepatria k remeslám (roľníckemu priemyslu). Najmä pri remeslách, ktoré mali charakter domáckej výroby, často sa zastiera rozdiel medzi týmito dvoma kategóriami. Napriek týmto ťažkostiam netreba zavrhnúť údaje o remeslách, lebo tieto sú takrečeno jediné číselné dáta, ktoré sa vzťahujú na remeselníckych výrobcov tohto obdobia.

Z týchto jednoduchých štatistických údajov, ktoré sme už uviedli a podľa ktorých bolo roku 1847 v Uhorsku celkom 275 781 remeselníkov,⁴³ nedá sa toho veľa vyvodiť pre zistenie stavu rozkladu domáckej výroby a o vývoji kapitalizmu. Potrebujeme tu také údaje, z ktorých by sme mohli vyčleniť patričné dáta pre jednotlivé oblasti s rôznym stupňom rozvoja priemyslu, aby sme potom z ich porovnania mohli vyvodiť poznatky o vývoji priemyslu. Tu použijeme údaje Imricha Palugyayho vzťahujúce sa na remeslá z obdobia tesne po revolúcii (1850—1852), ktoré uvádza o obciach niekoľkých žúp. Tieto sme zoradili podľa obcí rôznej veľkosti — teda s rôznym stupňom rozvoja priemyslu. Podľa takto zostavených údajov utváral sa počet remeselníkov⁴⁴ v pomere k celkovému počtu obyvateľov jednotlivých kategórií, ako je uvedené v tabuľke 2.

Tabuľka 2

Obce	Počet miest na území 4 žúp ⁴⁵	Počet remeselníkov	Na jedného obyvateľa prípadne remeselníkov	Na 1000 obyvateľov
I. dediny		1665	—	7,6
II. poľnohospodárske mestá (do 5000 obyvateľov)	4 mestá ⁴⁶	346	87	21,6
III. poľnohospodárske mestá (od 5000—10 000 obyvateľov)	14 miest ⁴⁷	2549	182	23,4
IV. mestá (10 000—20 000 obyvateľov)	6 miest ⁴⁸	2361	394	26,8
V. mestá (20 000—50 000 obyvateľov)	4 mestá ⁴⁹	4479	1120	32,8
VI. Pešť-Budín (186 496 obyvateľov)	1 mesto ⁵⁰	2761	2761	14,8

⁴³ Pozri poznámky 41 a 42.

⁴⁴ Prirodzene do uvedených údajov sme zahrnuli len výrobcov priemyselného charakteru; ostatné kategórie (napr. obchodníkov, furmanov a pod.) sme sem nepojali.

Je prirodzené, že čím je mesto väčšie, tým viac remeselníkov nájde v ňom prácu (tretí stĺpec). Štvrtý stĺpec však ukazuje, že počet remeselníkov (majstrov) v pomere k počtu obyvateľstva vzrastá len do istej miery, ale v hlavnom meste, ktoré malo silne rozšírenú remeselnú výrobu, *rapídne* klesá. Z týchto číselných stĺpcov sa nám ukazuje dôležité pravidlo vývoja a úpadku remesla. V *obciach* uvedených 4 žúp — zrejme podobné pomery vo všeobecnosti vládli vo všetkých dedinách krajiny — pracovalo veľmi málo remeselníkov čiže obyvateľstvo je odkázané len na málo remeselníkov; remeselníci tu tvoria necelých 8 tisícín obyvateľstva. (Tento pomer je ešte aj vtedy nízky, ak máme na zreteli, že dedinské obyvateľstvo nakupuje na jarmokoch výrobky mestských majstrov, čo však v obciach s naturálnym hospodárením muselo byť pomerne nepatrné.) Toto poukazuje na veľmi nízku úroveň spotreby priemyselného tovaru, najmä na to, že dedinské obyvateľstvo zásobuje remeselnými výrobkami prevažne ešte roľnícka domácka výroba.

V *poľnohospodárskych mestách*, oproti dedinám, ukazuje štatistika väčší počet remeselníkov: 3—4 násobok dedinského priemeru. Kým v malých vidieckych mestách — počítajúc sem aj poľnohospodárske mestá, ktoré sa v tomto čase ináč počítali ešte za dediny — pomer remeselníkov k celkovému počtu obyvateľov sa pohyboval všeobecne na jednej úrovni (21—26 %); vo všetkých vidieckych mestách sa ukazuje ďalší značný rast (skoro 33 %), čo však znamená v porovnaní s týmto veľký pokles v Budapešti: vidiecke veľké mestá mali 32,8 % proti 14,8 % v Budapešti. Je zrejmé, že veľký pokles počtu samostatných remeselníkov spôsobuje napredovanie priemyslu a v dôsledku toho vytlačanie remesla. Čísla teda potvrdzujú, že priemyselný vývoj *na dedinách a v malých mestách prináša vzrast počtu samostatných remeselníkov, v priemyslňujúcich sa veľkých mestách ich vytláča a ich počet klesá*. Ďalej uvidíme rozhodujúcu úlohu rakúskeho priemyslu u nás pri konkurencii veľkopriemyslu, pred ktorú boli postavené remeslá — nie v menšej miere aj roľnícki priemyselní výrobcovia.

⁴⁵ Palugyai I., *Magyarország történeti, földirati és állami legujabb leírása I*, Pešť 1852, zv. II, 1854, zv. III, 1854, zv. IV, 1855. — Údaje o obciach sme získali tak, že sme odpočítali údaje, ktoré sa vzťahujú na mestá župy, od celožupných údajov. Údaje pre vonkajšiu Solnockú župu v III. zväzku (bez Solnoku a Török-szentmiklósu); pre Čongrádsku župu v IV. zv., str. 434 (bez Segedínu, Hódmezővásárhelyu a Szentesu); pre Hontiansku župu v IV. zv., str. 576 (bez Štiavnice); pre obvod Jász-Kun v III. zv., str. 146, 153, 185.

⁴⁶ Tamže, III., 135, 168, 172, 280.

⁴⁷ Tamže, III., 131, 163, 176, 204, 210, 213, 217, 221, 232, 261, 288, 362, 367, ďalej II. zv., 31.

⁴⁸ Tamže, III., 120, 197, 228, 225, — IV. zv., 792. — II. zv., 159—160.

⁴⁹ Tamže, II., 434. Debrecín, tamže, 248. Segedín, IV. zv., 493, 522. Szentés, Hódmezővásárhely.

⁵⁰ Tamže, I., 172, 233. Budín a Pešť, 346.

Pri skúmaní otázky rozkladu domáckej výroby sa nemôžeme uspokojiť s uvedenými všeobecnými, aj keď charakteristickými údajmi, ktoré sa vzťahujú na remeslá. Čo sme už skôr teoreticky urobili, musíme teraz vyjadriť aj v štatistike rozdelením údajov vzťahujúcich sa na remeslá, vyčleniť údaje o odvetviach, ktoré majú remeselnícky charakter a charakter domáckej výroby, a osobitne ich skúmať z hľadiska priemyselného vývoja jednotlivých kategórií obcí. Takto zostavené údaje ukazuje tabuľka 3.⁵¹

Tabuľka 3

Obec	Odvetvia domáckeho priemyslu	Remeselné	Odvetvia domáckeho priemyslu	Remeselné	Spolu	
	v absolútnych číslach		v %		počet	%
I. dediny	161	1054	9,7	90,3	1665	100
II. poľnohosp. mestá (5000 obyvateľov)	81	265	23,4	76,6	346	100
III. poľnohosp. mestá (5000 obyvateľov)	398	2151	15,6	84,4	2549	100
IV. mestá (10 000—20 000 obyvateľov)	295	2066	12,5	87,5	2361	100
V. mestá (20 000—50 000 obyvateľov)	1030	3449	23,0	77,0	4479	100
VI. Pešť-Budín	57	2704	2,1	97,9	2761	100

Z uvedených údajov v prvom rade vyplýva, že medzi týmito odvetviami prevládajú odvetvia remeselníckeho charakteru, a to pri jednotlivých skupinách obcí od 77 do 98 %. V mestách táto prevaha — s výnimkou jednej — od skupiny ku skupine rastie, kým v hlavnom meste dosahuje takmer 100 %. Je zrejmé, že skutočnú remeselnícku výrobu reprezentuje stĺpec „remeselnícke odvetvia“. Remeslá skupiny domáckej výroby medzi dvoma krajnosťami — medzi dedinami a priemyselnými mestami, kde nachádzame len ich stopy, figurujú len prechodne medzi remeslami a majú význam len vo vidieckych mestách. To znamená, že remeselná výroba, ktorá má charakter domáckej výroby, môže sa udržať len tam, kde

⁵¹ Opierame sa tu o pramene uvedené v poznámkach 45 až 50.

sa domácka výroba už rozložila, ale priemysel ešte nevznikol. Vysvetlí sa to dá práve tým, že má charakter domáckej výroby. Zakiaľ totiž výrobné odvetvia remeselníckeho charakteru — čižmarske, krajčírské, kožušnicke a pod. *dopĺňujú* dedinskú domácku výrobu, zatiaľ odvetvia domáckej výroby ich *nahrádzujú*. A na dedinách — kde v čase revolúcie mala domácka výroba ešte značnú hospodársku úlohu — bolo ju treba najmä dopĺňovať, nahradzovať však len vo veľmi malej miere. Tam, kde žena sama vyrába plátno pre rodinu, môže sa tkáč len veľmi ťažko uplatniť. Tento fakt potvrdzuje malý, 9,7 % pomer remeselníckych odvetví domáckej výroby. Na druhej strane stojí remeselnícka Pešť-Budín, kde sa úloha remeselníkov charakteru domáckej výroby takrečeno úplne stráca. Tu totiž už nemá domácka výroba žiadnu alebo takmer žiadnu úlohu; funkciu domáckej výroby vo výrobe masových spotrebných článkov nahrádza priemyselný — a, žiaľ, cudzí, rakúsky priemyselný textilný a iný tovar. Víťazstvo priemyslu nad remeselnou maľovírobou v hlavnom meste vidieť najlepšie z údajov o zániku remesiel, ktoré mali charakter domáckej výroby. Tieto nám ukazujú, že pomer remeselníkov v týchto odvetviach v hlavnom meste bol len 2,1 %, čo je menej ako desatina ich pomerného počtu (23 %) vo veľkých vidieckych mestách.⁵²

Preskúmame teraz vývoj, ktorý charakterizuje odbory typu domáckej výroby vo veľkých vidieckych mestách. Tu vzrast pomeru týchto odvetví poukazuje nepriamo na úpadok významu domáckej výroby. Najväčší vzrast — skokovitý — sa ukazuje práve v malých poľnohospodárskych mestách; ťažký úder tovarovej výroby zasahuje tu prvýkrát a súčasne najbrutálnejšie roľníctvo. V ďalších kategóriách miest pomer počtu remeselníkov charakteru domáckej výroby klesá (z 23,4 % na 15,6 % a ďalej na 12,5 %), aby potom v najväčších vidieckych mestách, ako je Segedín. Debrecín a i., dosiahol pomer malých poľnohospodárskych miest (23 %), t. j. skoro štvrtinu všetkých remeselníkov. Tento druhý — tak isto skokovitý — vzrast môžeme vysvetliť len ďalšou analýzou údajov. Vývoj najdôležitých remeselníckych výrobných odvetví, ktoré patria do skupiny domáckej výroby, ukazuje nám tabuľka 4.⁵³

Vývoj remesiel, ktoré majú charakter domáckej výroby — ako usuďujeme z uvedených údajov — nenastáva vo všetkých sem patriacich odvetviach remeselnej výroby naraz, ale postupne, po sebe. Na územiach so zaostalou remeselnou výrobou (teda na dedinách a v poľnohospodárskych mestách) má medzi týmito odvetviami takrečeno výlučné postavenie tkáčstvo. To znamená, že rozklad domáckej výroby sa začína roz-

⁵² Musíme tu mať na zreteli, že prevažná časť uvedených údajov sa vzťahuje na dolnozemske, prevažne Maďarmi obývané oblasti, a preto ich možno zovšeobecňovať pre celú krajinu a najmä na priemyselne vyspelejšie národnostné územia len v obmedzenej miere. Táto výhrada však nemôže byť rozhodujúca. Je totiž isté, že aj keď tam v absolútnych číslach môžeme počítať so značnými rozdielmi, pomer medzi dedinami a mestami rôznych kategórií je značne podobný. Potvrdzujú to aj ďalšie partie našej práce.

⁵³ Pramene ako v poznámkach 45 až 50.

Tabuľka 4

	Absolútne čísla				V percentách			
	tkáči	hrnčiar	iní	spolu	tkáči	hrnčiar	iní	spolu
I. dediny	159	2	—	161	98,8	1,2	—	100
II. malé poľnohospodárske mestá	81	—	—	81	100,0	—	—	100
III. poľnohospodárske mestá	375	15	8	398	94,2	3,8	2,0	100
IV. mestá	263	27	5	295	89,1	9,2	1,7	100
V. veľké mestá	617	259	154	1030	60,0	25,0	15,0	100
VI. Pešť-Budín	22	16	19	57	38,6	28,1	33,3	100

kladom domáceho pradenia a tkania. Keď si v malých poľnohospodárskych mestách bližšie všimame prudký vzrast remesiel, ktoré patria do skupiny domácej výroby, vidíme, že ju možno pripísať v prvom rade na účet rozkladu domácej výroby na poli tkania a pradenia. Vo väčších hospodárskych mestách už stretávame medzi remeslami aj iné odvetvia zo skupiny domácej výroby. Na ich čele — prirodzene ďaleko za tkáčskym remeslom — je hrnčiarstvo; reprezentuje tu 3,2 % proti 2 % ostatných odvetví remesiel skupiny domácej výroby. Túto tendenciu možno sledovať všeobecne aj v mestách, pričom však tkáčske remeslo bolo stále viac zatláčané do pozadia. V mestách počet hrnčiarov a iných remeselníkov ukazuje takýto pomer: 9,2 % — 1,7 % a 25 % — 15 % čiže počet hrnčiarov ešte prevyšuje, hoci jeho vzrast zaostáva za vývojom iných, ako povrazníckych, rezbárskych, výšivkáarskych a pod. odvetví. Tieto odvetvia predbiehajú hrnčiarstvo v Pešti už aj v absolútnych číslach. Pritom oproti 100 % pomeru tkáčskeho remesla v prvých dvoch kategóriách obcí a oproti asi 80 % pomeru pri prostredných dvoch kategóriách miest vo veľkých mestách klesá na 60 % a v Pešti skoro na tretinu, t. j. na 39 %. To znamená, že konkurencia priemyslu sa hlási v prvom rade vo výrobe textilii a ubíja tkáčov.

To, čo nám uvedené údaje hovoria o vývoji remesiel, patriacich do skupiny domácej výroby, rovnako platí, ale obrátene o vývoji domácej výroby: čo je u prvého zosilňovanie, to je u druhého rozklad. Teraz už pochopíme, čo znamenal vo vývoji remeselníckych výrobných odvetví patriacich do skupiny domácej výroby dvojitý skok: po prvé, v malých poľnohospodárskych mestách — keď sa ich pomer zvýšil z 9,7 % na 23,4 % — znamenalo to začiatok masového rozkladu domáceho pradenia a tkania; po druhé, keď ich pomer vo veľkých vidieckych mestách oproti menším mestám vzrástol z 12,5 % na 23 % — znamenalo to všeobecný

u masový úpadok ostatných odvetví typu domáckej výroby, teda domáckej výroby ako celku. Toto je posledná etapa dejín vývoja remesiel patriacich do skupiny domáckej výroby. Po nej môže nasledovať už len jeden krok (čo údaje vzťahujúce sa na Budapešť aj potvrdzujú), úplné ich vytlačenie priemyselnou kapitalistickou výrobou.

Uvedené číselné údaje nám zdanlivo osvetľujú len vývoj jednotlivých odvetví remesiel (patriacich do skupiny domáckej výroby). Videli sme však, že tieto údaje nám *nepriamo* poskytujú obraz aj o vývoji ostatných oblastí. Ukázali sme už spojitosť tohto vývoja s rozkladom domáckej výroby. Toto je však len jedna — aj keď akokoľvek dôležitá, predsa nie najdôležitejšia — spojitosť medzi širšou oblasťou remesla a vývoja priemyslu. Teraz si všimnime spojitosť medzi roľníckou priemyselnou výrobou a remeslami, ktoré patria do skupiny domáckej výroby.

Rozklad domáckej výroby — toto je len *negatívna* stránka onoho procesu, pri ktorom sa roľník-poľnohospodár odľučuje od remesla. Roľníctvo sa rozkladá na rôzne zamestnanecké skupiny (ako jeden z dôsledkov rozkladu roľníctva) a vyčleňuje zo svojich radov roľníkov — priemyselných výrobcov. *Pozitívna stránka tohto procesu je vznik dedinského (malovýrobného) roľníckeho priemyslu.* V predošlej stati sme videli prvú etapu vývinu roľníckeho priemyslu, ktorý vznikal súčasne s rozkladom domáckeho priemyslu ako vedľajšie zamestnanie pri poľnohospodárstve. Videli sme tiež, že roľnícky priemysel v dvoch tretinách žúp krajiny, teda v značnej väčšine — prekonal už v období revolúcie toto začiatkové štádium. Tento vývoj pokračoval paralelne s vývojom remesiel patriacich do skupiny domáckej výroby.

Medzi roľníckym priemyslom a cechovým remeslom, ktoré patrí do skupiny domáckej výroby, je veľa podobných črt, hoci je aj veľa a pritom značných rozdielov. Oba sú produktom toho istého dejinného procesu; cechové tkáčske remeslo reprezentuje prvú, roľnícky tkáčsky a pradiarsky priemysel neskoršiu etapu tohto procesu.

Tento rozdiel sa prejavuje po prvé v tom, že objavenie sa cechových tkáčov v 18. stor. a začiatkom 19. stor. bol ešte v krajinskom meradle len sporadický, nie veľmi rozšírený zjav, kým v období revolúcie vystupujú roľnícki priemyselní výrobcovia už masovo. Z tohto vyplývalo, po druhé, že tkáči primerane feudálnemu poriadku a v záujme vlastnej hospodárskej ochrany utvárali cechy, kým neskorší roľnícki priemyselní výrobcovia zostali už mimo cechov. Pre skorší, teda cechový vývoj v Zадunajsku boli vzorom a ukazovateľom smeru tkáčske cechy Bratislavy a Trnavy a v hornom Uhorsku najmä tkáčske cechy bardejovské. Keď sa však roľnícka tovarová výroba a z toho vyplývajúci rozklad roľníckej domáckej výroby stali masovým zjavom — a takáto bola situácia v období pred revolúciou — vtedy sa kvantitatívna premena mení na kvalitatívnu a roľnícky priemysel svojím spoločenským rozsahom roztlačil cechové medze, ktoré ho už neboli schopné pojať. Bolo to tak z dvoch príčin. Po prvé: cech, ktorý chráni výsadu, nie je ochotný zrušiť túto výsadu pri-

jatím širokých mäs; po druhé: roľnícki remeselníci, ktorí nemajú čo očakávať od cechov, aj sami sa ich stráňa.

Tento masový vývoj je zjav, ktorý zabezpečuje cestu ďalšieho vývoja priemyslu. Základom kapitalistického vývoja roľníckeho priemyslu je, aby prevládla roľnícka tovarová výroba. O kapitalistickom vývoji cechového tkáčskeho remesla v Uhorsku vieme len málo. Takýto vývoj, ak vôbec bol, sa vyskytol zrejme len ojedinele. Naproti tomu a o to viac sa ďalej oboznámime s cestou kapitalistického vývoja roľníckeho priemyslu, najmä na poli pradenia a tkania. Neskoršie uvidíme, že v rokoch 1848—1849 to bol roľnícky priemysel, ktorý prevažne zásoboval honvédov rovnošatou. Roľnícky priemysel dodával prevažnú časť textilnej výroby krajiny a nastúpil už cestu kapitalistického vývoja. Z toho, čo sme povedali, vyplýva, že hlavnou cestou uhorského textilného priemyslu bol roľnícky priemysel. A v tomto Uhorsko nebolo výnimkou. Aj v zahraničí bola vo všeobecnosti takáto situácia, nevynímajúc ani vyspelé západné a zaostalé východné krajiny.⁵⁴ Marx zistil, že hlavnou líniou kapitalistického priemyselného vývoja v západnej Európe bol roľnícky pradiarsky a tkáčsky priemysel. „Manufaktúry nezachvátia najprv tzv. mestské remeslá, ale *dedinský vedľajší priemysel*, pradenie a tkanie, t. j., tú prácu, ktorá si najmenej vyžaduje cechovú zručnosť a umeleckú odbornosť. Okrem tých veľkých stredísk, kde manufaktúra nachádza hotovú bázu *zahraničného* trhu, nezakotvuje v mestách, ale najprv na vidieku, v necechových dedinách atď.“⁵⁵

Lenín vo svojej práci *Vývoj kapitalizmu v Rusku* vo vzťahu k Rusku, ktoré bolo z hľadiska cechového vývinu zaostalé, hovorí, že roľnícky priemysel je všeobecne hlavná cesta kapitalistického priemyselného vývoja. Manufaktúrny priemysel sa teda tak na Západe, ako aj na Východe vytvára na poli pradenia a tkania v prvom rade v roľníckom priemysle.

⁵⁴ Pramene ako v poznámkach 45 až 50.

⁵⁵ Chr. Hill, keď skúmal pomery pred vypuknutím anglickej revolúcie, zistil, že v Anglicku „sa továrenský systém ešte nevyvinul; systém domáckej priemyselnej výroby znamenal, že obchodník zásoboval roľníka vlnou alebo priadzou, ktorý spolu so svojou rodinou ju doma priadol alebo tkal...“ (Hill Chr., *Anglická revolúcia 1640*, Brno 1952 — citované podľa maďarského prekladu, Budapešť 1948, 32). Aj vo Francúzsku v predvečer francúzskej buržoáznej revolúcie mal roľnícky priemysel rozhodujúcu úlohu na poli textilnej a inej priemyselnej výroby. „Dlho bol priemysel (manufaktúry) len prívieskom veľkoobchodu; veľkoobchodník dodával suroviny remeselníkom pracujúcim doma a dostáva hotový tovar. Domácky priemysel na vidieku, ktorý dosiahol v 18. storočí veľký rozvoj, dospel tak ďaleko, že tisíce vidiečanov pracovalo pre mestských veľkoobchodníkov.“ (Soboul A., *Francouzská buržoásní revoluce 1789—1799*, Praha—Brno 1951, 32—33.) Podobná je situácia, ale neskoršie, aj v Rakúsku. Tu „začiatkom 18. storočia popri remeselníckych dielnach, ktoré mali prevahu, začínajú sa objavovať aj manufaktúry, ktoré sa v značnej miere opierajú o roľnícky dedinský priemysel (rozptylená manufaktúra.) (Birjukovič, Poršnev, Skazkin, c. d. I., 231.) Podobný obraz o vývine priemyslu získavame z tejto práce v Nemecku, v Čechách a pod. (pozri str. 210). Z toho vyplýva, že všeobecne v celej Európe predstavuje roľnícky priemysel hlavnú cestu vývoja roľníckeho priemyslu. Kapitalistický vývoj priemyslu sa obyčajne začína rozvíjať všade v desaťročiach pred buržoáznu revolúciou väčším tempom a tým sa stáva v rukách buržoázie jednou z pák pre revolučné rozbitie feudalizmu.

Toto sa vzťahuje aj na Uhorsko, najviac ak s tou zvláštnosťou oproti veľkým západným a východným krajinám, že táto roľnícka hlavná cesta vývoja veľkopriemyslu sa za habsburského absolutizmu a vôbec v dlhom období koloniálneho, neskoršie polokoloniálneho postavenia po roku 1849 dostane do slepej uličky, zakrpatie. Toto však potvrdzuje len jednu — ale nie najmenšiu nevýhodu, vyplývajúcu z koloniálneho postavenia, a nie to, že by sa aj v Uhorsku kapitalistický priemyselný vývoj nebol začal textilným priemyslom a textilný priemysel zasa po línii roľníckej priemyselnej výroby.

Hlavnou charakteristickou črtou stupňa (druhého) roľníckej priemyselnej tovarovej malovýroby v období revolúcie v Uhorsku bola silná remeselná výroba a rýchlo vzrastajúci roľnícky priemysel. V tomto období je tento vývojový stupeň v Uhorsku *najvšeobecnejší* — prevažná časť jeho územia stojí na tomto stupni. Znova budeme vychádzať z Fényesovej práce. Vezmime si napr. Vesprímsku župu. V tejto župe môžeme sledovať širokú škálu priemyselnej tovarovej malovýroby. Bakonské dediny (Városlőd, Kislőd, Ajka atď.) pestuje ľan, obce okolia Marcalu a Sió konope a svoje plátno vozia na trhy. V Szentgále pália hlinený riad. Vo Városlöde vyrábajú na predaj drevené nástroje a pod. Dediny v župe vyhľadávajú trhy s rôznymi článkami priamo na úrovni malovýrobcov tovaru. Toto je jedna stránka veci. Zároveň sú aj remeslá značne vyspelé. Vo Várpalote a v Zirci je veľa súkenníkov a valchárov, v Pápe 5 súkenníkov pracuje so 17 tovarišmi, vo Vespríme je veľa tkáčov a súkenníkov.⁵⁶ V *Čongrádskej župe* „všade pestujú veľa konopí, ale vo veľkom sa s nimi neobchoduje“.⁵⁷ (Vo veľkom nie, teda v malom.) V obci Táp sa značná časť roľníkov zaoberá pletením rohožík a ročne sa ich predáva okolo 20 000. V poľnohospodárskych mestách a najmä v Segedíne je veľmi mnoho majstrov. V tejto etape očividne vznikajú nové priemyselné odvetvia. Napr. v *Temešskej župe*, kde „rumunské obyvateľstvo si celkom samo vyrába všetky súčiastky odevu“,⁵⁸ „najnovšie miesto domáceho farbenia začína byť zvykom nechať si farbiť vlnenú priadzu u farbiarov, usadených v menších mestách“.⁵⁹ V mestách a v poľnohospodárskych mestách — Temešvár, Nový Arad, Lippa, Vinga, Delta, Versec atď. pracuje okolo 3000 remeselníkov. Na dedinách je veľa roľníckych priemyselných výrobcov, ktorí sa zaoberajú tlačeníím oleja, mletím múky, furmančením a pod., teda činnosťou, ktorá je doménou bohatého roľníka. V južnom Uhorsku sa za všeobecné roľnícke vedľajšie zamestnanie počíta výroba pálenky, na území Vojenskej hranice je v prevádzke 12 000 „kotlov“. Vo Verovitici len podnikaní majú viac ako 800 kotlov.⁶⁰ V *Sriemskej župe* „1200 kotlov páli známu sriemsku slivovicu“ a tovarová výroba tohto výrobného odvetvia sa od-

⁵⁶ Marx K., *A tőkésstermelés előtti tulajdonformák*, 48.

⁵⁷ Fényes, c. d., 78.

⁵⁸ Tamže, 418.

⁵⁹ Tamže.

⁶⁰ Tamže, 75.

haduje ročne na 38 000 okovov a výroba terkelice na 85 000—86 000 okovov.⁶¹ Podobná je situácia aj v Tekovskej župe, kde je „v severných častiach župy skoro v každom dome kotol“.⁶² O podobne rozšírenej remeselnej výrobe hovorí v súvislosti s výrobou liehu medzi Sikulmi aj Kőváry: „na území Sikulov, kde sa urodí víno, majú v každom dome kotol“.⁶³ Remeselná tovarová malovýroba roľníkov má tie isté dôsledky ako tovarová malovýroba vôbec, vytvára základ pre kapitalistickú tovarovú výrobu. Ďalšie etapy priemyselného vývoja sa uberajú ďalej týmto smerom.

Na tomto druhom stupni roľníckej priemyselnej výroby — ako hovorí Lenin — „patriarchálne poľnohospodárstvo sa spája s malovýrobou priemyselných výrobkov pre trh, t. j. s priemyselnou výrobou tovaru... podmienkou tejto premeny je už istý stupeň rozkladu roľníctva...“⁶⁴

Títo roľníci — priemyselní výrobcovia — sa tak zásadne líšia od remeselníkov, ktorí na tomto stupni majú ostatne ešte tiež veľký hospodársky význam. Po prvé v tom, že dedinský priemyselný výrobca nie je remeselník, ale roľník, ich tradície sa podstatne líšia. Remeselník je priamo alebo nepriamo závislý od cechov — buď aj sám pracuje v rámci cechu, alebo sa len vo svojich zvykoch viaže na pracovné metódy cechov. — Roľník-priemyselný výrobca stojí mimo cechov a takto nie je viazaný rôznymi cechovými predpismi a povinnosťami. Po druhé, remeslá sú typickými doplnkami (v tomto období) domáckej výroby. Vyrábajú také články, ktoré domácka výroba neprodukuje alebo len zriedka. Roľník-priemyselný výrobca je naproti tomu priamy pokračovateľ domáckej výroby, jeho výrobný okruh sa teda viaže na niektoré typické odvetvia domáckej výroby. Po tretie, remeselnícke odvetvia (aspoň v tomto období) majú typický malovýrobný charakter a vyrábajú prevažne na objednávku (na mieru) jednotlivcov. Roľnícky priemysel vyrába len články masovej spotreby (ako aj sama domácka výroba), ako súkno, plátno, hlinený riad, šindel, koše a pod.; tieto výrobné odvetvia sú mimoriadne vhodné na to, aby svoje produkty vyrábali priemyselným spôsobom.

Je zrejmé, že hlavnou cestou ďalšieho vývoja priemyslu na poli ľahkého priemyslu sa nevyhnutne stáva roľnícka priemyselná výroba a pretože východisko kapitalistického priemyselného vývoja je všade a teda aj v Uhorsku ľahký priemysel, vývoj roľníckej priemyselnej výroby má rozhodujúci význam z hľadiska celého priemyselného vývoja. Je známe, že koloniálne postavenie Uhorska sa zhoršilo najmä po porážke revolúcie. Tento stav umožnil, aby sa tu slobodne uplatňovala konkurencia rakúskeho ľahkého priemyslu, ktorá postupne zničila roľnícky priemysel. Prvé prejavy tohto procesu sa dali pozorovať už za feudalizmu a najmä v rokoch 1842—1848. Jeho dôsledky uvidíme v časti, kde hovoríme o manúfaktúrach. Takýmto spôsobom habsburský útlak a najmä absolutizmus,

⁶¹ Tamže.

⁶² Tamže.

⁶³ Kőváry L., *Erdélyországi statisztikája I*, Kluž 1847, 224.

⁶⁴ Lenin V. I., c. d., 376.

ktorý trval od roku 1849 do roku 1867, podkopával nielen roľnícky priemysel, ale celý ľahký priemysel Uhorska, ktorý sa oň opierať. Toto je príčina, že ak ťažký priemysel dosiahol po vyrovnaní určitý rozvoj, ľahký, najmä textilný priemysel Uhorska zaostal.

Typické pásma roľníckej priemyselnej tovarovej malovýroby nám ukazuje na základe Fényesových údajov zostavená tabuľka 6.

Tabuľka 6

Oblasť krajiny	Rozklad domáceho priemyslu	Remeselná tovarová výroba	Počet žúp krajiny	Župy s tovarovou malovýrobou	Župy, ktoré dosiahli 1. a 2. vývojový stupeň
	počet žúp		pomer k celkovému počtu žúp		
oblasť medzi Tisou a Dunajom .	—	1	3	33,0	33,0
Zadunajsko	2	7	13	53,8	69,1
oblasť za Tisou .	5	9	15	60,0	93,5
oblasť Slovenska Zakarpatská	3	1	15	6,7	26,6
Ukrajina	3	—	4	—	75,0
Chorvátsko-Slavónia	4	2	6	33,0	100,0

Väčšina žúp s typickou roľníckou tovarovou malovýrobou spadá do Zatiskej oblasti a do Zadunajska (pozri stĺpec 4.). Podľa 5. stĺpca na prvopočiatočných dvoch stupňoch roľníckej priemyselnej výroby stálo roku 1847 Chorvátsko-Slavónia, potom nasleduje Zatiská oblasť a Zakarpatská Ukrajina; zo zadunajských žúp dve tretiny, zo žúp medzi Dunajom a Tisou jedna tretina a zo žúp slovenského územia jedna štvrtina patrila k priemyselne zaostalému územiu. V ďalšej tretine žúp však už vznikali v značnej miere kapitalistické formy roľníckej priemyselnej výroby. (Pokračovanie.)

Z maď. rukopisu *A parasztiipar kialakulása és tökéletes iparrá fejlődése Magyarországon 1842-től 1848—49-ig* preložil Július Mésároš.